

Центр громадянської
просвіти
«Альменда»
<http://almenda.org>

Міністерство
освіти і науки
України
<http://www.mon.gov.ua>

Громадська ініціатива
Крим SOS
<http://krymsos.com>

Всеукраїнський конкурс уроків «18.05. Право на пам'ять»

044	Воляннюк Лілія Михайлівна	Борщівська ЗОШ І-ІІІ ст. ім. Я. П. Горошка с. Борщівка Лановецький район, Тернопільська обл.
------------	------------------------------	--

Пошуковий історичний веб–квест за темою : *«Позбавлені Батьківщини. Депортація кримських татар»*

Мета: ознайомитись із причинами та ходом примусового виселення кримських татар із Криму; проаналізувати документальні джерела депортації кримськотатарського народу, відслідкувати масштаби та напрямки депортацій, умови та організацію процесу переселення ; проаналізувати масштаби та наслідки радянської політики стосовно кримських татар, їх трагічну долю, поневіряння у місцях заслання та важке повернення на Батьківщину на основі документальних джерел, фотографій та спогадів очевидців з життя татар у перші роки після репатріації до Криму; виховувати толерантність у ставленні до людей; зберегти та вшанувати історичну пам'ять, прищеплювати любов до Батьківщини, національного примирення та суспільного розвитку, виховати патріотичну свідомість, розвивати бажання стати гідними громадянами України.

Очікувані результати

Після цього уроку учні зможуть:

- називати причини, хід, масштаби та напрямки депортації, умови та організацію процесу переселення ;
- аналізувати масштаби та наслідки радянської політики стосовно кримських татар, їх трагічну долю, поневір'яння у місцях заслання та важке повернення на Батьківщину на основі документальних джерел, фотографій та спогадів очевидців з життя татар у перші роки після репатріації до Криму;
- свідомо сприймати сучасні проблеми облаштування кримських татар та визначати, як вплинула депортація кримських татар у 1944 році на долю цього народу та його сучасні стосунки з іншими мешканцями Криму;
- формувати навички аналітичного мислення, вміння самостійно приймати рішення, відстоювати власну думку; розвивати мовлення , елементи логічного мислення;
- переглянути перший художній фільму про депортацію кримських татар «Хайтарма»;
- створити та затвердити пропозиції і рекомендації щодо відзначення 71-ої річниці у нашій Борщівській ЗОШ І-ІІІ ст.ім Я.П.Горошка під гаслом «Брати по духу і зброї»;
- провести конкурс-есе «Прагнення народу до волі, до життя на історичній землі» та конкурс малюнків «Ваші жалобні почуття близькі і зрозумілі нам»;
- з'ясувати рівень усвідомлення важливості цієї теми.

Основні поняття, ідеї: депортація, геноцид, примусове переселення, переселенці, спецпереселенці, ностальгія, історична батьківщина, репатріація, реадаптація.

Оформлення: стіна фотопам'яті «Сам не знаю, де погину...», матеріали з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, складені із маленьких свічок тризуб та тамгу (національний символ кримських татар), стіл, на столі вишитий рушник, ікона

Божої Матері, свічка, квіти з чорною стрічкою. Коли звучатиме «Молитва за Україну», діти запалять свічки.

Обладнання: комп'ютер, мультимедійний проектор, медіа-фільм (програма Microsoft Office PowerPoint, версії, 2007 (додаток 1)): текстові матеріали; ілюстрації (малюнки, фотографії, аплікації «каміння та автомобілів»); Конституція України, таблички з назвами рольових груп; виставка публікацій, міні-проектів та інтернет ресурсів з цієї проблематики; папір, олівці (фломастери) для проведення конкурсу малюнків «Ваші жалобні почуття близькі і зрозумілі нам..»; великий агітаційний фотоплакат «Трагічна доля народу Криму».

Хід проведення уроку веб-квесту

I. Організаційний момент уроку.

Повідомлення теми і завдань уроку.

II. Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Учні! Я хочу сьогоднішній наш веб-квест розпочати з висловлювання Нельсона Манделі- Президента Південно-Африкої Республіки, одного з найвідоміших активістів у боротьбі за права людини, який наголошував: « *Найбільша перемога в житті полягає не в тому, щоб ніколи не падати, а в тому, щоб підніматися щоразу, коли падаєш* », яке стане епіграфом.

III. Основна частина уроку

Учитель. Сьогоднішній пошуковий веб-квест (Додаток 1) - це своєрідне дослідження сторінок пам'яті про трагічну, ні з чим не зрівнянну, сторінку, яка увійшла в літопис історії кримськотатарського народу - масова його депортація, здійснена партійно-державним керівництвом СРСР 18 травня 1944 року. Звинувачені в „колабораціонізмі” із фашистським окупаційним режимом, „зраді Батьківщини,” кримські татари – від немовлят до похилих людей - були позбавлені рідної домівки й відправлені на спецпоселення до Середньої Азії та інших регіонів Радянського Союзу. Сьогодні ми зібралися тут, щоб в скорботі схилити низько голови перед пам'яттю людей різного віку, яких було депортовано. Цьогоріч нашу зустріч приурочено 71-ій річниці депортації кримських татар та представників інших національностей з території Кримського півострова.

І саме тут, сьогодні, скажемо: *«Люди, бережіть серця свої, щоб не стали каменем! Розбудуйте в душах Божий храм, щоб не повторити великий гріх!»*

Україна не раз піднімалася з колін. Побита і в ранах, нездоланна для ворогів своїх, вона йшла ворогу під кулі, щоб захистити всіх своїх дітей. Терновим шляхом дійшла Україна до сьогоднішніх днів. *“Україно, ну що ж ти*

за мати? Чи я долю твою не осяг, що ти здатна синів убивати, і підносить убитих на стяг»,- сказав український письменник В.Забаштанний. Ми віддаємо шану невинно вбитим побратимам та багатостраждальному кримськотатарському народу. Висловлюємо свою підтримку нашим братам. Чужої біди в нашій країні не буває. Ми солідарні! Попри різницю у вірі, світосприйнятті, український і кримськотатарський народи мають важливу спільну рису - нас об'єднує внутрішнє відчуття свободи, бо ми - це вільнолюбиві народи.

Для того, щоб всебічно розглянути і проаналізувати історичну долю кримських татар від приєднання півострова до Росії до сьогодні, наслідки депортації, проблеми адаптації в умовах незалежної України, ознайомитись з причинами та ходом примусового виселення кримських татар із Криму; проаналізувати документальні джерела депортації кримськотатарського народу, відслідкувати масштаби та напрямки депортації, умови та організацію процесу переселення на основі документальних фото та спогадів у нашому веб-квесті ми поділились на такі пошукові групи. Знайомтеся:

- **1- група - історики-джерелознавці;**
- **2-група - фотокореспонденти;**
- **3-група - статисти – аналітики;**
- **4 –група - політологи – правозахисники;**
- **5- група - журналісти- репортери;**
- **6- група - експерти сучасності.**

1-й експерт-сучасник. Якщо дозволите, розпочнемо саме ми - експерти найсучасніших джерел та власних оцінок проблем сьогодення та історичного минулого. Ми приготували фотоплакат «Трагічна доля народу Криму », але він недоопрацьований, тож ми хочемо спільно з усіма іншими групами сьогодні доповнити його інформацією, яка стосується депортації кримських татар та представників інших національностей з території Кримського півострова. Це буде наш спільний проект під гаслом: «Чужої біди в нашій країні не буває. Ми солідарні!»

Вправа «Дорога».

Щоб допомогти усім присутнім сформулювати свої сподівання від веб-квесту , тобто усвідомити, про що ви хотіли б дізнатись і чого ви всі сподіваєтесь, ми проведемо презентацію ваших сподівань.

На нашому фотоплакаті є дорога. Учасникам були запропоновані (стикери) у вигляді великих дорожніх камінців для того, щоб групи на них записали відповідь на запитання: *«Що ви хочете дізнатися з сьогоднішнього веб –*

квесту ?» Презентуючи свої сподівання, присутні "викладають розмітку до дороги", щоб краще було йти до мети заняття.

Учитель. Дякую групам! Ви можете отримати відповідь і більше дізнатися лише тоді, коли будете запитувати про те, що вас непокоїть і про що ви хотіли б детальніше дізнатися. А тепер я запрошую до співрозмови істориків – джерелознавців, щоб ознайомитись із причинами та ходом примусового виселення кримських татар із Криму на основі аналізу документальних джерел депортації кримськотатарського народу, відслідкувати масштаби та напрямки депортацій, умови та організацію процесу переселення.

1-й історик. На сьогоднішній день історики ще не мають одноставної думки щодо причин жахливого злочину тоталітарної системи. Деякі з них

наполягають на тому, що депортація була обумовлена необхідністю зміцнення південних рубежів країни, розширенням бази Чорноморського флоту. Інші дослідники пояснюють виселення кримських татар доцільністю забезпечення трудовими ресурсами малозаселені регіони Союзу РСР. Знаходяться й такі вчені, які шукають витoki зазначеного негативного явища у внутрішньому нездоланному конфлікті між слов'янським населенням півострова та кримськими татарами. Співставляючи ці та інші точки зору, можна стверджувати, що жодне з них не має під собою детальної аргументації. Можливо з часом, коли будуть розсекречені оригінальні документи вищого політичного керівництва СРСР з архіву Президента Російської Федерації, стане зрозумілим, що саме передувало травневим подіям 1944 року в Криму.

2-й історик-джерелознавець. Продовженням дослідження стане детальний аналіз Постанови про примусове виселення кримських татар з Криму (джерело 1), та думки історика Гульнари Бекірової (джерело 2) , щоб зрозуміти якими були офіційні причини та хід депортації кримськотатарського народу.

Джерело 1. Постанова Державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 року.

У період Вітчизняної війни багато татар зрадили Батьківщину, дезертирували з лав Червоної армії, <...> переходили на бік ворога, вступали до сформованих німцями добровольчих татарських збройних частин, <...> вирізнялися своїми звірчими розправами щодо радянських партизан, <...> допомагали німецьким окупантам, <...> активно співпрацювали з німецькою окупаційною владою. <...> німці засиляли їх у тил Червоної Армії як шпигунів та диверсантів, <...> вони вели роботу з підготовки насильницького відокремлення Криму від Радянського Союзу <...>.

Враховуючи викладене вище, Державний комітет оборони постановляє:

1. Усіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне проживання у якості спецпоселенців в районах Узбецької РСР.
2. Встановити такий порядок і умови виселення:
  - а) дозволити спецпереселенцям взяти з собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд та продукти у кількості до 500 кг на сім'ю. Майно, споруди,

господарські будівлі, меблі та присадибні землі, що залишаються на місці, приймаються місцевими органами влади.

г) Наркомздорв'я СРСР виділити на кожен ешелон зі спецпереселенцями одного лікаря та дві медсестри з відповідним запасом медикаментів та забезпечити медичне і санітарне обслуговування спецпереселенців у дорозі; забезпечити всі ешелони зі спецпереселенцями щоденно гарячим харчуванням та кип'ятком.

3. Zobov'язati sekretarya ЦК КП(б) Узбекистану т. Юсупова:

а) прийняти та розселити в межах Узбецької РСР 140–160 тис. осіб спецпереселенців-татар, скерованих НКВС СРСР з Кримської АРСР. Видачу спецпереселенцям борошна, круп та овочів протягом червня -серпня цього року здійснювати безкоштовно, як розрахунок за отриману від них на місцях сільськогосподарську продукцію та худобу.

Постанова №5859-сс державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 року про виселення з території Криму татар та їх спецпоселення в Узбецькій РСР (за підписом Голови державного комітету оборони Й. Сталіна)// Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 644, оп. 1, спр. 252, арк. 137–144. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_60/photos_03.php?1#photo

3-й історик. Операція депортації почалася рано-вранці 18 травня 1944 року і закінчилася після обіду 20 травня. Для її проведення було задіяно 32 тисячі осіб військових НКВС. Депортованим відводили від 15 хвилин до півгодини на збори, після чого їх на вантажівках транспортували до залізничних станцій. Звідти ешелонами відправляли до місць заслання. За спогадами очевидців, тих, хто чинив опір або не міг іти часто розстрілювали на місці. У дорозі виселенців майже не годували. Померлих ховали неподалік залізниці або не ховали взагалі. Кримськотатарські історики наводять цифри — 423 тисячі виселених, з яких 195 тисяч людей загинуло в дорозі та протягом перших півтора року життя у спецпоселеннях (близько 46 відсотків народу).

Так само було виселено з Криму на Урал і до Башкиростану 16 000 греків, 9800 вірмен, 12600 болгар. У їхні будинки поселили людей, яких привезли з нечорноземних областей Росії та з УРСР.

Запитання від опонентів з інших груп:

- Скажіть чи були факти реакції лідерів європейських країн на цю радянську «операцію»?

2-й історик – джерелознавець. А світ мовчав. На відомій Ялтинській конференції 1945 року, що відбулася всього через вісім місяців після «зачистки» Криму», зовсім не згадувалося про цей злочин. Більше того, як писав дослідник Микола Толстой, «транспортні засоби для операції були виділені англійськими й американськими військами в Ірані, і, на думку радянських офіційних осіб, союзникам було відоме призначення вантажівок. Масове виселення кримських татар не просто передувало угоді, яку пропонували Сталіну Іден і Черчілль; сама угода ніби завершувала операцію з їхнього виселення». У квітні 1945 року у відомому американському журналі National Geographic було опубліковано статтю «Звільнення Криму». У ній не згадується про депортацію.

(Історики кожному учаснику роздають Хронологічну Пам'ятку (Додаток 1), де також запропоновані усі інтернет ресурси , які можна використати при детальному вивченню проблематики веб-квесту.

3-й історик. Хочеться звернутись до матеріалів дослідника Гульнара Бекірова, наводячи наступні факти: «Не дивлячись на те, що з часів депортації кримськотатарського народу пройшло більше ніж 70 років, і сьогодні залишається відкритим питання: що це було — надана війною нагода очистити Крим від кримських татар, проблема, яка походить ще з часів царської Росії, акт помсти чи продуманий геополітичний крок? <...> Проте, знаючи воістину маніакальну жадобу вождя до пошуку винуватців, як серед окремих громадян, так і серед цілих народів, то депортація як акт помсти не видається вже такою малоймовірною. Водночас є, здається, і цілком раціональне пояснення. Депортації народів здебільшого носили характер прикордонних «зачисток», окрім кримських татар із місць постійного проживання було депортовано низку

мусульманських і тюркських народів, що на тлі напружених взаємостосунків СРСР та Туреччини (Сталін не виключав війни з нею) виглядало цілком логічно — основний удар прийшовся саме по народах, які Сталін відносив до потенційних «попутчиків» Туреччини. *Гульнара Бекирова. Крымские татары. 1941–1991 (опыт политической истории) / том I. Симферополь : издательский дом «тезис», 2008. — 480 с. — С. 90–91.*

1-й історик – джерелознавець. Вашій увазі пропонуємо ще один офіційний документ (джерело 3). Повідомлення Л.Берії голові Держкомітету оборони Й. Сталіну 4 липня 1944 р. НКВС СРСР доповідав, що виселення з Криму спецпереселенців — татар, болгар, греків, вірмен — закінчене. Усього було виселено 225 009 осіб, у тому числі татар — 183 155 осіб, болгар — 12 422, греків — 15 040, вірмен — 9621, німців — 1119, а також інопідданих — 3652. Усі татари до місць розселення прибули і розселені в областях Узбецької РСР — 151 604 осіб, в областях РРФСР — 31 551 осіб. Болгари, греки, вірмени і німці в кількості 38 802 осіб перебувають у дорозі в Башкирську АРСР, Марійську АРСР, Кемерівську, Молотовську, Свердловську, Кіровську області і Гур'ївську область Казахської РСР. 3652 особи іноземців для розселення скеровані до Ферганської області Узбецької РСР. Усі прибулі спецпоселенці розміщені в задовільних житлових умовах. Значна кількість розселених спецпереселенців-татар залучені до роботи в сільському господарстві — у колгоспах і радгоспах, на лісорозробках, на підприємствах і в будівництві. При проведенні операції з виселення на місцях і в дорозі пригод не було.

Учитель. Проводить інтерактивну вправу «Робота в парах».

Запитання , які пропонують обговорити учасники пари, виходячи попередньо із запропонованих джерел 1-2-3:

1. Якими були офіційні причини депортації кримськотатарського народу?
2. Визначте масштаби депортацій (скільки людей планувалося та було фактично депортовано), напрямки депортацій (в які регіони переселяли кримських татар), умови та організацію процесу переселення (майно, харчування, житло, транспорт, медичне забезпечення)?

Учитель. Дякую історикам-джерелознавцям, саме час запросити до розмови *журналістів -репортерів*, які, проаналізувавши велику кількість сучасних періодичних видань, наукових, науково-популярних, художньо-публіцистичних праць, збірок документів та матеріалів на тему депортації з Криму кримських татар та інших осіб за національною ознакою проінформують нас. Розпочнемо розмову спогадами очевидців, які найбільше схвилювали.

1-й журналіст. Так як ми володарі пера, то цій проблемі присвятили есе та статті у місцевих періодичних виданнях на теми: **«Трагедія кримського народу»**, **«Інтеграція кримських татар у суспільство України»**.

Свідчення очевидця. Мелія Османова... «18 травня 1944 року, у ході спецоперації військ НКВС, я та члени моєї сім'ї, а також усі наші сусіди та односельці, що мешкали у селі Дуванкой, були насильно виселені з території Криму. На заслання нас везли в товарних вагонах, у яких раніше перевозили військовополонених, і після того, як ми сіли у вагон, нас одразу обліпили воші. У дорозі ми перебували 19 днів, запам'яталися тиснява, задуха вагону, страх перед конвоїрами і голод (дітям віддавали останній шматок). Через 19 днів ми дісталися до станції Кугай Наманганської області Узбецької РСР. Поселили нас у польовому таборі серед полів бавовнику: глинобитні стіни, очеретяний дах, без вікон та дверей. Приміщення складалося з однієї кімнати, а сім'я там розмістилася не лише наша, а ще були сім'ї, не пам'ятаю скільки. Наступного дня усіх погнали в поле підгортати бавовник, тато втратив на війні ногу, тому працював на колінах. Їжі не було, в арику (зрошувальний канал) текла каламутна холодна вода, пили цю воду. Через спеку ми, діти, залишені без догляду, купалися в арику. Захворювання малярією, дизентерією косили людей. Я була присмерті.

На маминого брата Меметова С. Джеліла прийшов папір, що пропав безвісті у боях під Красноперекопськом. Інший брат мами, Меметов Сеїтвелі, був на фронті, повернувся вже в Узбекистан. Сестра батька, Османова Уріє, випускниця Бахчисарайського медичного училища, загинула в Бахчисараї, рятуючи поранених. Брат батька, Османов Сейдамет, дійшов до Берліна і

повернувся до Узбекистану близько 1947 року. Брат батька Османов Мамут теж воював і повернувся живим» .

1-й журналіст – репортер. Свідчення очевидця. Леннар Ібраїм оглу Тизиков

«На момент виселення до складу нашої родини належали: бабуся, батько, мати, я, двоє братів і дві сестрички. На початку війни 1941 року були мобілізовані до Червоної Армії двоє моїх дядьків, вони так і не повернулися з фронту. <...> Нас зібрали на площі, коло підвалу, і протримали до вечора. Пізніше повантажили у вагони для худоби. У кожному вагоні було по 6 та більше родин. Спали просто на підлозі, усі люди завошивіли. Туалету і води для вмивання не було, годували раз на добу. Померлих ховати не було можливості, їх тіла залишали вздовж дороги під час зупинок. Жодних лікарів чи медперсоналу в дорозі я не бачив. До Узбекистану доїхали за 18 діб. Нашу сім'ю розмістили у кімнаті в бараку з місцем для вогнища на долівці, без грубки. Паливом не забезпечували, воду брали в арику, що тік через село. Жодних продуктів харчування нам не видавали. Жодних земельних ділянок теж не надавали. Наша сім'я позику від держави не одержала, але декотрі сім'ї отримали. Хто міг, той працював на колгоспних полях. У перший рік проживання на засланні ми усією сім'єю захворіли малярією, від чого померли мої сестрички, а також бабуся. Захворювання серед кримських татар були масовими внаслідок невлаштованості побуту і недоїдання. Декотрі сім'ї вимерли повністю. Навчатися могли лише в узбецьких школах. Я вступив вчитися до російської школи через рік, коли наша сім'я переїхала до райцентру Учкопрюк Молотовського району.»

Учитель . *Робота зі спогадами 1-2* . Уважно прочитайте спогади кримських татар про переселення.

Запитання:

- Якими були соціальні характеристики депортованих татар (їхній вік, стать, рід занять, рівень достатку тощо)?
- Порівняйте опис умов перевезення та облаштування татар, що наведені у спогадах очевидців з інформацією в офіційних документах (джерела 1 і 3)

Метод «Займи позицію»

- Яким свідченням можна довіряти більше і чому?

Учитель. Щоб ваші думки були більш ствердними пропоную ще заслухати спогади очевидців цієї трагедії.

1-й репортер. «З вечора 17 травня 1944 р. у Сімферополі з'явилося багато вантажних машин, – пригадує Ділявер Еннанов, – вони розмістилися по обидві сторони вулиці. Одночасно у місті з'явилося багато-багато солдат. Ми, маленькі хлопчики, бігали по вулицях і рахували. Починали і збивалися з рахунку. Хіба ми могли собі уявити, для чого вони призначені? У місті не було скасовано комендантської години, і ми з мамою лягли спати раніше. Раптом серед ночі сильний гуркіт у двері. Прокинувшись, я побачив, як заспаній матері офіцер сердитим голосом щось читав на папері. Поряд з ним стояло двоє солдат. Офіцер поспішав. Повідомив, що на збори є 10 хв. (...) Нас вивели з дому в двір. Під дощем, в оточенні солдат внутрішніх військ, сиділи зі своїм скарбом наші сусіди, також кримські татари. Разом з ними ми просиділи до світанку. Підігнали машини і нас відвезли на окраїну міста, до залізничної станції (...) Пам'ятаю, нас посадили в подвійний вагон № 44. Сльози, стогін, крики – і поїзд рухається з місця. Коли перетинали кордон Криму, всі, хто був в ешелоні, заспівали якусь пісню. Співали і плакали, оглядалися назад».

Тамара Протасова, яка маленькою дівчинкою також була депортована разом зі своєю сім'єю з Криму, розповідала: «На світанку 18 травня 1944 р. нас розбудив гуркіт у двері. Троє озброєних солдат наказали нам швидко зібратися для виїзду. Перелякана мама вирішила, що нас повезуть на розстріл, як німці розстрілювали євреїв. Вона мовчки взяла мене за руку і, не збираючи ніяких речей, пішла до виходу. На щастя, нам трапилися хороші конвоїри. Вони пояснили: вас виселяють, шлях некороткий, беріть із собою все, що зможете взяти».

2-й репортер. Довгою була дорога на схід, ось як про це ми читаємо у джерелах. Переселення відбувалося у важких санітарно-побутових умовах. Люди погано харчувалися, що стало причиною високої смертності. Кримська татарка Тамара Протасова пригадувала умови свого транспортування: «До

самої смерті не забуду почуття приниження, коли нас, як стадо тварин, заштовхали в товарні вагони і довгі дні та ночі везли затравлених, завошивлених, голодних. Люди помирали. На коротких зупинках солдати викидали трупи із вагонів. Хоронити було ніколи: паровоз давав гудок і ешелон рухався далі». Її одноплемінник Ділявер Еннанов розповідав: «На шляху двері вагону відкривалися на коротких зупинках, коли вважала за потрібне охорона. На зупинках думали про воду... виносили із вагонів покійників. На більш тривалих зупинках із наявних продуктів, хто встиг що схопити з дому, під наглядом конвоїрів готували собі їжу. За два тижні шляху ті, хто витримав це перевезення, страшно вихуділи, завошивіли, стали непізнаваними.

Учитель. Дякуємо групі і запрошуєм до веб-квесту групу **статистів – аналітиків**, ознайомити усіх із цифровими показниками депортації кримськотатарського народу.

Статист – аналітик . Масштаби трагедії, що розгорнулася в травні 1944-го, вражають. Згідно з офіційними даними Народного комісаріату внутрішніх справ, операція розпочалася на світанку 18 травня, а завершилася о 16 годині 20 травня, тобто за 2,5 доби. Берія добре розумів бажання Коби й усе зробив блискавично та майстерно. У "столипінські" вагони було запроторено щонайменше 180 014 громадян (насправді набагато більше), з них абсолютна більшість малі діти та старі. Український вчений А. Наберухін, який досліджує цю проблему, оприлюднив вражаючі цифри людських втрат у дорозі - 7889 осіб (офіційна цифра 191 випадок).

Запитання від опонентів:

Чи є інші цифрові показники?

1-й історик. Наші колеги - історики, які пов'язані з кримськотатарським національним рухом, наводять зовсім інші цифри - 423 тисячі виселених, з яких 195 тисяч чоловік загинуло в дорозі та протягом перших півтора року життя у спецпоселеннях (це становить понад 46 відсотків).

Статист – аналітик . Інтернаціональна влада зробила все можливе, щоб сплюндрувати історичну пам'ять, викоренити все, що могло нагадати про "татарський Крим". Отож і до сьогодні маємо село Чорноморське замість Ак-

Мечеті, Октябрьське замість Біюк-Онлар. Білогорськ замінив "націоналістичний" Карасу-Базар, Первомайське - Джурчи, Нижньогорський - Сейтлер, Красногвардійське - Курман-Кемельчи...Загалом тисячі історичних назв місцевостей було знищено, натомість на карті з'являлися бездушні та "совкові" - Лучістое, Ізобільний, Молодьюжное, Красносельское, Почтовоє, Раздольное - "велик и могуч русский язык"....

2-й історик. Радянські історики називали кількість кримських татар у пронимецьких формуваннях на рівні 9 тисяч осіб. Однак, навіть якщо взяти цифру в 20 тисяч колаборантів, це все одно менше, ніж кількість кримських татар, що воювали на фронті в 1941-45 роках за СРСР (понад 35 тисяч осіб). Після звільнення Криму від німецьких загарбників Сталін розпорядився виселити на Урал і до Башкирстану 16 000 греків, 9800 вірмен, 12 600 болгар, які теж, ймовірно, "відзначилися звірячими розправами". На їхнє місце, в їхні будинки, спішно вселялися мешканці нечорноземних губерній.

Учитель . До роботи запрошуюю **фотокореспондентів** :

1 фотокореспондент: Пропоную попрацювати з 1 -2 фото, що підготувала наша група:

Фотодокумент «Кримські татари, яких виселили з родинами з Криму».

Станція Усть-Лабінськ, Краснодарський край, 1968 р.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу:

<http://kirimtatar.com/Archive/ukaz1967.htm>

Робота у двох великих групах 1 група фото №1 , 2 група фото №2

- Що зображено на фото?
- Який хронологічний період?

- Що на Вашу думку найбільше «вражає» ?

1-й статист. За підрахунками дослідників, людські втрати під час перевезення кримських татар ешелонами на схід становили 7 тис. 889 осіб . У довідці про рух спецпоселенців Криму в 1944–1946 рр. зазначалося, що у перший період серед них загинуло 44 тис. 887 осіб., тобто 19,6 %. Як зазначалося у зведенні із Узбецької РСР, у 1944 р. серед спецпоселенців у республіці померли 16 тис. 52 особи (10 %), у 1945 р. – 13 тис. 183 особи (9,8 %) із загального числа депортованих. Тамара Протасова щодо умов свого проживання на спецпоселенні в Узбекистані розповідала: «Влітку страшна спека, епідемія тифу та малярії, укуси зміїв та скорпіонів, а взимку холод та голод забирали тисячі людей. Ми з мамою дивом залишилися живими після тифу, а малярія мучила нас кожне літо протягом шести років» .

2-й статист-аналітик. Понад 2/3 із виселених кримських татар були спрямовані в Узбецьку РСР. Перші 7 ешелонів із виселенцями прибули в Узбекистан 1 червня 1944 р., наступного дня – 24; 5 червня – 44; 7 червня – 54 ешелони. Усього до Узбецької РСР було депортовано 35 тис. 275 сімей кримських татар. Їх прийом був закінчений 8 липня 1944 р., про що доповідав Л. Берії нарком внутрішніх справ Узбекської РСР Ю. Бабаджанов. Географія розселення виглядала наступним чином: Ташкентська – 56 тис. 641, Самаркандська – 31 тис. 604, Андижанська – 19 тис. 773, Ферганська – 16 тис., Наманганська – 13 тис. 431, Кашкадар’їнська – 10 тис., Бухарська – 4 тис. осіб. Поряд з цим контингентом кримські татари прибули також в Казахську РСР – 2 тис. 426 осіб, Башкірську АРСР – 284, Якутську АРСР – 93 особи, в Горьковську область Росії – 2 тис. 376 осіб, а також Молотовську – 10 тис.,

Свердловську – 3 тис. 591 осіб, Іванівську – 548, Костромську область – 6 тис. 338 осіб.

Значну частину кримських татар «передали для трудового використання» на шахтах, заводах та будовах. Більшість з них не мали елементарних умов для життя і праці, багато людей хворіло (від 10 % до 40 %). Станом на 1948 р. у промисловості та сільському господарстві працювало 74 тис. 97 спецпоселенців із кримськотатарського народу.

Учитель. Дякуємо групі за деталізацію і пам'ятаємо:

Якщо ти віднайдеши у своєму серці турботу про когось іншого, ти досягнеш успіху.

«Життя таке коротке! Тому – любіть! І шкода кожної секунди, яка не наповнена любов'ю.»

Мая Ангелоу

Знову хочеться послухати думки . Запрошую журналістів – експертів щодо ставлення держави до проблем кримськотатарського населення у 60-80ті роки.

1-й журналіст. Настільною книгою кожного, хто хоче знати й розуміти, що насправді відбувалося у 60-80-х роках, є "История инакомыслия в СССР" Людмили Алексеевой. Разом із українським національно-визвольним рухом (він, до речі, відкриває книгу) існував і рух кримських татар за повернення на батьківщину. Цей рух мав багато яскравих особистостей. Без сумніву, найвідомішим був правозахисник і політв'язень Мустафа Джемільєв (Абдулджемільєв).

Одна з найкращих книг з повоєнної історії кримських татар

2-й журналіст – експерт. Національний рух кримських татар розгортається у другій половині 50-х років, коли з народу було знято тавро "спецпоселенців". Їм навіть видали радянські паспорти, однак взяли розписки, що вони відмовляються претендувати на майно, залишене в Криму.

Ініціаторами першого спалаху активності були представники радянської національної еліти: колишні партійні працівники, господарники, ветерани війни. Вони, здається, щиро повірили в оновлення та демократизацію.

Запитання до журналістів:

- Чи були дієвими існуючі на той час форми боротьби кримських татар у період, який ви досліджували?

1-й журналіст. Єдиною формою, в якій тоді проходила "боротьба за права", були петиції до органів влади. На відміну від інтелігентських відозв Москви та Ленінграда, ці документи склалися в улесливому та вірнопідданому дусі й підписувалися великою кількістю людей - іноді стояло до 100 тисяч підписів!

Петиційні кампанії кримських татар були воістину всенародними. Але якщо спочатку автори відкритих звернень ставилися цілком лояльно до правлячої касти, то з середини 60-х років у документах з'являються вимоги визнати факт геноциду державної сталінської машини проти їхнього народу. Проте неефективність подібних звернень підштовхувала активістів руху до інших форм протесту.

Запитання опонентів:

- Чи можете ви навести конкретні аргументи на підтвердження своїх слів?

1-й журналіст. Так, звичайно! Це видно, з однієї сторони, зі зменшення кількості підписів під найважливішими петиціями. Так, піковим виявився 1966

рік - XVIII з'їзд КПРС отримав понад 130 тисяч підписів, XXIV (1971 р.) - 60 тисяч, XXV - 20 тисяч. "Всенародний протест" 1979 року зібрав лише 4 тисячі "підписантів". З іншого боку, все більш очевидним фактом стає політизація національного та громадянського руху. 1962 року в Ташкенті відбувся суд у справі учасників "організації кримськотатарської молоді". Насправді ніяких "організаційних" форм не було, хлопці лише товаришували, відзначали разом національні свята, співали, читали вірші.

Запитання опонентів:

- **А які сучасні видання ви радили б прочитати усім бажаючим?**

2-й журналіст – експерт. Були видані дві книги, які присвячені Мустафі Джемилеву та боротьбі кримськотатарського народу за повернення на Батьківщину. Назви їх - "Мы видели ад на земле. К 70-летию депортации крымскотатарского народа" та "Мустафа Джемилев: На протяжении десятилетий голос крымских татар не был услышан..." - вийшли до 70-річчя депортації кримських татар. Ці книги на дві третини складаються з документів і в першу чергу адресовані українцям на материковій Україні, які

мало що знають про цю проблему детально. У книгах автори наголошують, що 18 травня 1944 року кримських татар виселили з Криму - і це найбільша проблема. Але це був тільки початок великого лиха, великої трагедії. І вони намагалися начерком, штрихами показати те, що було з цим народом пізніше розказати про те, що протягом 45-ти років у вигнанні цей народ не припиняв боротьбу.

1-й журналіст. За словами авторів цих книг, ми в Україні мало знаємо про те, що відбувалося з кримськотатарським народом. І тому ми не розуміємо, чому раптом кримські татари виявилися більш послідовними патріотами України, ніж часом самі українці. Ще хочемо доповнити: Український інститут національної пам'яті розпочав на своєму сайті актуальний проект "Наш Крим",

який висвітлюватиме історію корінного народу Криму - кримських татар, починаючи від першої анексії Росією Криму 1783 року і до сьогоднішнього дня.

Учитель. Дякуємо! Журналісти також пропонують електронні адреси, де можна ознайомитись із детальним змістом цих сучасних видань. Запрошую до розмови політологів, і до вас запитання: чи можете проаналізувати сучасні проблеми облаштування кримських татар та визначити, як вплинула депортація кримських татар у 1944 році на долю цього народу та його сучасні стосунки з іншими мешканцями Криму?

1-й політолог. Новий сплеск активності кримськотатарського руху припав на 1987 рік. У квітні в Ташкенті відбулася всесоюзна нарада ініціативних груп, в липні було зібрано 30 тисяч підписів під зверненням до генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова. 6 липня пройшли демонстрації на Красній та Старій площах Москви (перед будинком ЦК КПРС). Лідерів прийняв секретар ЦК Демічев, але пообіцяв лише передати вимоги "нашому Михайлу Сергійовичу". Натомість з'явилося ганебне "повідомлення ТАРС", де кримським татарам знову нагадали, що вони "зрадники", а їхню проблему не можна зараз вирішити, "враховуючи реальну ситуацію, що склалася в Криму протягом останніх десятиліть". Наприкінці 87-го "найдобріший" Микола Іванович Рижков, голова Ради Міністрів СРСР, підписав постанову, яка знову обмежила прописку "в деяких районах Кримської області та Краснодарського краю". На щастя, кримські татари зрозуміли: не можна радикально змінити ситуацію, не маючи своїх представницьких органів і громадських організацій. 8 листопада 1988 року можна вважати днем народження Організації кримськотатарського національного руху.

2-й політолог. Але прагнення народу, його волю до життя на історичній землі неможливо було зупинити. Відтоді сотні тисяч кримськотатарських сімей повернулись до Криму. Зіткнулись із чималими труднощами та проблемами, зневагою та протидією з боку представників влади. Але споконвічне прагнення народу жити на своїй землі згодом було реалізоване. Пошук порозуміння, гармонії та напрацювання спільних рішень, спрямованих на комфортне та конструктивне співіснування на кримській землі, дарував «процвітання в

єдності», мир та спокій сонячному півострову аж до того часу, коли в Крим прийшов агресор під триколом. Відтоді тут пишеться нова історія...

Учитель. Сьогодні ведеться чимало дискусій стосовно того, чи була «корисною» депортація цілого народу. Радянська влада ставила за провину кримським татарам участь у кримськотатарських комітетах, організованих гітлерівською окупаційною адміністрацією. Так, справді, це мало місце. Але в кожному з районів Криму діяли точнісінько такі ж російські комітети.

Досьогодні залишаються відкритими такі запитання:

- То чому ж насправді Сталін депортував кримських татар?
- За наслідками депортації загинула мало не половина кримськотатарського народу?
- За що ж страждала абсолютна більшість цих людей, які не співпрацювали з фашистами?

1-й журналіст. Відповіді на ці та багато інших подібних запитань є відкритими, хоча серед кримськотатарського народу поширюється думка, що справжньою причиною страждань депортованих були не події, що відбувались на території окупованого Криму. А дивовижна краса цього краю, де не мало бути «нацменів», які мали національну історію, а також надзвичайна мстивість радянського диктатора. Вочевидь, по головному радянському курорту не повинні були ходити представники етносів, котрі нагадували б своєю присутністю глибоку доросійську історію Криму. Тим більше, що ця історія була для Москви певною мірою травматичною.

2-й журналіст. Ернст Кудусов, голова московського земляцтва кримських татар, говорив: «Сталін вирішив знищити кримських татар тому, що це народ, який не раболіпствує, він ніколи не знав рабства. А Сталін звик керувати рабами. Тому йому дуже подобалися руські — колишні раби, потомствені раби. Тисячолітнє рабство, нічого тут не вдієш».

Учитель. До розмови прагне доєднатись група правозахисників, яка буде оперувати нормативно-правовими документами, які стануть юридичним доповненням до проблематики веб-квесту- депортації кримських татар та представників інших національностей з території Кримського півострова.

1-й політолог–правозахисник. Варто зазначити ,що хоча із багаторічним запізненням, та все ж - 20 березня 2014 року, Верховна Рада України визнала кримських татар корінним народом у складі України (хоча до відповідної Декларації ООН щодо прав корінних народів так і не приєдналася за шумовинням буденних проблем). Тоді ж ВРУ доручила Кабміну терміново розробити проекти законів, нормативно-правових актів України, які визначають і закріплюють статус кримськотатарського народу як корінного народу України. Однак такі акти й досі не розроблені.

2-й політолог–правозахисник. Нагадаємо, термін «корінний народ» вживається ст. 11 Конституції України, він був включений під тиском представників національно-демократичних сил, у першу чергу Народного руху України, на користь кримськотатарського народу. Однак національне законодавство ще не визначило правовий статус «корінного народу». Отож до останнього часу кримські татари розцінювалися в Україні як «національна меншина», відповідно, прирівнюючись до діаспор різних народів, які поза Україною мають національну державу або ж історичну батьківщину.

До речі, ще у вересні 2013 року на Конференції про права кримських татар Європейський комісар із розширення та Європейської політики сусідства Штефан Фюле звернув увагу на такі першочергові питання для повноцінного відновлення життєдіяльності народу, як врегулювання правових аспектів повернення; питання землі, житла і власності; соціально-економічні аспекти повернення та інтеграції; питання мови, культури, релігії та освіти. А це і створення правових рамок для колишніх депортованих, по можливості через ухвалення закону про відновлення прав, який було проголосовано в першому читанні ще в червні 2012 року; і розширення Бішкецької угоди (згідно з якою тягар фінансового забезпечення репатріації мав лягти не лише на Україну); і відновлення урядової агенції, спеціально присвяченої цим питанням, що була ліквідована і розпорошена у кількох департаментах органів влади.

3-й політолог–правозахисник. Щодо сьогоднішнього, то Законопроект "Про статус кримськотатарського народу", розроблений на чолі з головою Меджлісу Рефатом Чубаровим, буде внесений на розгляд парламенту до 18 травня. Про це

повідомив завідувач відділом забезпечення діяльності уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу Арсен Жумаділов на прес-конференції "Експерти закликають Верховну Раду врегулювати статус корінних народів України" в Укрінформі.

"Сподіваємося, що закон буде внесений у Верховну Раду вже найближчими тижнями, до 18 травня, тобто до дня боротьби за права кримськотатарського народу", - сказав Жумаділов. Він пояснив суть законопроекту: "Ми де-факто визнаємо і регулюємо те, що де-факто є у кримськотатарського народу, а саме, його представницькі органи, тобто Курултай і Меджліс кримськотатарського народу. І ми вбудовуємо ці органи у всю вертикаль державної влади України, починаючи від Верховної Ради України і до місцевих рад в Автономній Республіці Крим". Чинивник також зазначив, що в документі передбачено питання розміщення військових баз у Криму за погодженням з кримськотатарським народом. "Це було б те, що могло б створити певні труднощі для окупантів з Росії в аргументації та обґрунтуванні своїх дій у Криму. Тому кримськотатарський народ завжди був проти розміщення військової бази в Севастополі", - сказав Жумаділов.

4-й політолог–правозахисник. Жумаділов додав, що в законопроекті прописане фінансування органів самоврядування кримськотатарського народу з державного бюджету, а також із інших джерел.

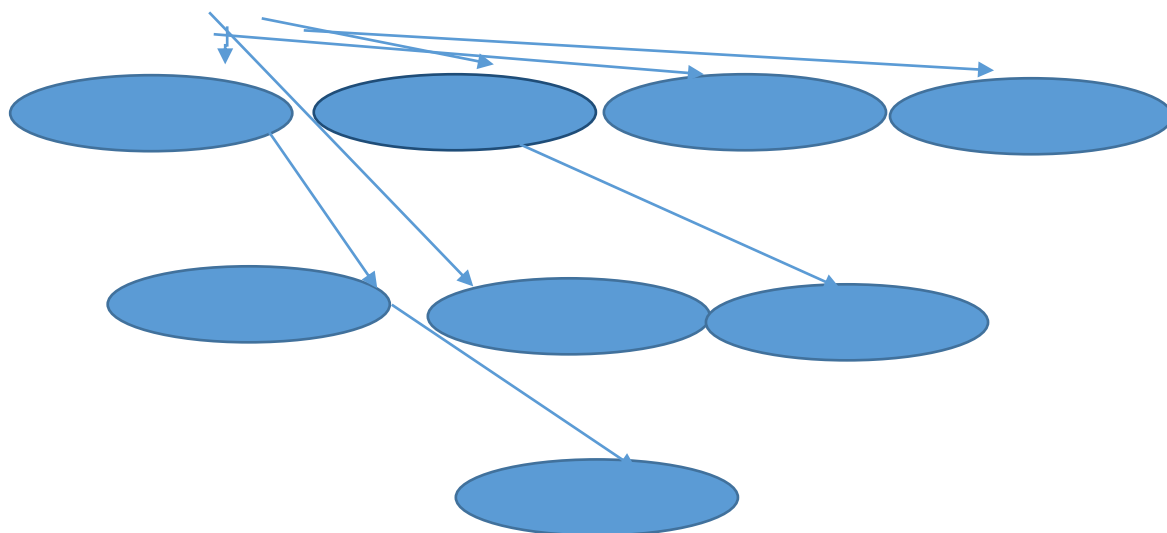
"Станом на сьогодні той законопроект, який підготовлений, містить норму того, що на рівні Верховної Ради України запроваджується інститут уповноваженого Курултаю кримсько-татарського народу у ВР. Про квоти не йдеться. Уповноважений матиме певні права для того, щоб голос кримськотатарського народу був почутий і донесений до парламентаріїв на загальнонаціональному рівні. Щодо Верховної Ради АРК, є квота на рівні 20%. Щодо місцевих рад, там ці квоти мають бути рівнопропорційними відносно до кількості населення", - зауважив Жумаділов. Однак, за його словами, законопроект не регулює статус АР Крим, бо "це є питанням Конституції".

Учитель. Шановні учасники веб-квесту, давайте визначимо, які ще законопроекти повинні бути затвердженні на сучасному етапі для врегулювання кримськотатарської проблематики?!

Наступним завданням буде створення та затвердження пропозицій і рекомендацій щодо відзначення 72 річниці депортації кримських татар та представників інших національностей із території Кримського півострова у нашій Борщівській ЗОШ І-ІІІ ст.ім Я.П.Горошка, ці заходи пропоную проводити під гаслами «**Брати по духу і зброї**».

- **Метод «Гронування».**(Відповіді учасників фіксуєм стикером)

Учитель: Метод «Прес» на запитання:

- **Як ви вважаєте, чи за вчинки окремих людей повинен відповідати весь народ?**

(Учні відповідають за схемою: Я вважаю.... Тому що. ....Наприклад... Отже...)

Учитель. Жодного з нас події 18 травня не полишили осторонь. Трагічною сторінкою увійшла в літопис історії кримськотатарського народу його масова депортація, здійснена партійно-державним керівництвом СРСР. І саме сьогодні ми усвідомлюємо кожен сторінку нашої історії і кожен з нас хоче закарбувати ці події у пам'яті по-різному: через поетичні рядки, чи через власні ілюстрації, листи-звернення до влади, кінофільми, збірки поезій та видання власних. Отож надаю слово нашим творчим особистостям - групі **експертів сучасності**.

1-й учень-експерт. Такого тривожного і разом з тим, героїчного року історія ще не знала. Кожен суцільний громадянин, незалежно від регіону, де він мешкав, відчув ціну власної самостійності, миру та спокою у воєнні лихоліття. Поки що скалічена, вичерпана Україна, мов зруйнована хата після війни. Без дверей. Кожен може увійти. Забрати, що хоче. І хто ж захистить її душу, її майбутнє?.. Боляче?

2-й учень–експерт. Боляче. Боляче за нашу прекрасну Україну, цей розкішний вінок з рути і барвінку, країну смутку і краси. За її мужній народ, що віками боровся за своє щастя. І цим приурочений 71-й річниці депортації кримських татар та представників інших національностей з території Кримського півострова мій малюнок.

Учень.

У нашій пам'яті Ви назавжди лишилися,
Історія одна, і Ви – її частина.
Ви тільки знайте, браття, ми за Вас молились,
І молимося: за Вами – ненька Україна!

3-й учень-експерт . Україна може вижити і повинна вижити і насамперед завдяки її культурі. Бо це - єдиний посланець душі України, її людська і творча суть. Час минає, а все, що талановито закарбовано у слові, залишається з нами і залишиться після нас. Про події примусової депортації народів Криму 40-рр. XX століття мої власні поетичні рядки:

Зійшла зоря вже понад ранком
Пізньої весни,
І разом із світанком
Вам вісті злі собаки принесли.
Як Прометей, що світ незрячим,
Як пан, що зжаливсь над рабами,
Вам обіцяли сонце, щастя...
Тепер йдете донизу головами.

Ти непокірністю й жагою до свободи,
У пам'яті світів уславлений віками,
Народе!..

Ти впевнено крокуєш поміж нами.

Летять вже роки на землі святій,
Святі роки! А не противні «годы»,
Ми знали: все мине..

Й горів наш гордий промінець свободи.

І скільки б нам не довелось пройти,
Скільки перемог й поразок потерпіти,
Зуміємо ми правду віднайти,

І в нескінченність Феніксом летіти!

4-й учень –експерт. Жителі Криму, яких було депортовано, не були героями. Вони були звичайними людьми. І в останню мить віддали нам найдорожче – своє життя. За нас віддали. Аби ми жили. Долюбили за них, пісень за них доспівали. Хочеться озвучити відому тезу: *«Сказати, що депортація була «порятунком», може хіба що людина, спроможна називати Голодомор дією, а газові камери — вентиляцією легенів».*

Прошу вас люди не журіться,

Моліться Богу за добро землі.

Молитва – це є ліки найсильніші!

Підтримайте його прошу усі!

**Пісня
«Молитва,
коли ви
вмирали...»**

Нині знову прийшов цей час – час вибору між свободою та рабством, світлим майбутнім та темним минулим, справедливістю та тиранією. Історія повторюється. Важко тій країні, яка не має своєї історії; важко тому народові, хто її забуває. Історія страшна і кривава, історія трагічна і непідвладна людському суду.

IV. Підсумки уроку – веб-квесту

Учитель.

Хочеться зробити підсумки нашого веб-квесту і повернутись до «Очікувань» у вигляді розмітки на дорозі: чого ви навчилися, що запам'ятали. Для цього перед

заняттям вам були роздані «автомобілі», де потрібно коротко написати, те, що ви зрозуміли для себе, які важливі «пам'ятки» стануть для вас домінуючими в подорожі на ім'я «життя». Озвучте ваші думки і прикріпіть ваш автомобіль на нашу «дорогу». Свої міркування розпочніть з наступних формулювань:

«Майбутнє кримськотатарського народу можливе, якщо...»,

«Щоб подолати анексію Криму вже сьогодні потрібно...»,

«Експансія призводить до... , а консолідація – до...»,

«Дата 18 травня об'єднує всіх тих, хто...»,

« Я вірю, що наступний конструктивний політичний діалог може...»

Запам'ятайте:

« Ніхто не народжується з ненавистю до іншої людини через колір її шкіри, походження чи релігійні погляди. Люди вчаться ненавидіти. А якщо вони можуть навчитися ненавидіти, їх можна навчити любити. Адже любов набагато ближча до людського серця, ніж ненависть»(Нельсон Мандела) .

Протягом багатолітньої історії кримські татари були тісно пов'язані з Україною, її народом. Але історія цих зв'язків замовчувалася та

фальсифікувалася. В радянській історіографії старанно закреслено майже всі світлі сторінки зв'язків півострова з Україною. Доля українців і кримських татар 30-х - 40-х рр. дивовижно схожа: знищення інтелігенції й національних святинь, боротьба з так званим "націоналізмом", голодомор тощо. Народна пам'ять, історичні документи зберігають і те, як наші народи витримали часи нацистської окупації, як разом воювали на фронтах проти гітлерівців, партизанили у Криму та в Україні. Чимало бруду було вилито на кримських татар й українців, які опинилися в окупації. Ця ж історіографія старанно замовчувала про татарські села, знищені нацистами, не обмовлялася про масові розстріли, забраних у рабство. Історію українсько-кримськотатарських зв'язків, а також повноцінну історію татарського народу ще треба написати. Кримські татари вбачають в Україні, її народіві, єдину надію у вирішенні своїх проблем. І на підтвердження цього наведемо уривок із заяви, яку було виголошено на одному з мітингів: "Ми віримо Україні, яка впродовж століть боролася за свою свободу й незалежність та нарешті досягла цього. Ми впевнені, що така волелюбна держава, яка поклала мільйони кращих своїх синів і дочок на вівтар свободи, не стане на заваді національному самовизначенню іншого народу". Дорогі діти! Доля України — в наших руках. Виховання національної свідомості нерозривно пов'язане з розквітом добробуту народу. А тому, швидше до праці, до великої клопіткої праці, яка починається тут, у школі. Діти — ви майбутнє України. Тож своїми знаннями, працею, здобутками підносьте культуру, славете її! Будьте гідними своїх предків, любіть рідну землю, бережіть волю і незалежність України, поважайте свій народ і його мелодійну мову. Шануймо себе і свою гідність, і шановані будемо іншими. *«Тільки тим історія належить, хто за неї бореться й живе...»*

Мудра людина не робитиме іншим того, чого вона не бажає, щоб зробили їй. (Конфуцій).